

Stefan Ewertowski

Kulturowy i gospodarczy wymiar "świętych miejsc" regionu Warmii i Mazur

Studia Warmińskie 47, 109-122

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KULTUROWY I GOSPODARCZY WYMIAR „ŚWIĘTYCH MIEJSC” REGIONU WARMII I MAZUR

T r e ś ć: – Wstęp. – 1. Wyróżniona przestrzeń – „Święta Warmia”. – 2. Miejsca wyróżnione. – 3. Święte szlaki. – Zakończenie. – Summary

WSTĘP

Zanim narodził się biznes związany z turystyką, wcześniej ludzie podróżowali po świecie. Wędrowali w celach handlowych, szukali ośrodków wiedzy i kształcenia. Pierwszy historyk europejskich dziejów Herodot, podróżował po świecie by poznawać obyczaje i obrzędy różnych wspólnot etnicznych oraz starożytnych społeczności osadniczych oraz miejskich. W celach zabezpieczenia potrzeb materialnych, a więc dostępu do różnego rodzaju surowców, ale także koniecznej przestrzeni rozwoju, ludzie prowadzili wojny i militarnie zdobywali nowe terytoria. Najstarszą tradycją działań człowieka w wymiarach przestrzennych jest też pielgrzymowanie do świętych miejsc.

Przestrzeń zatem w wymiarze zarówno gospodarczym jak i religijnym, czyli szeroko rozumianym wymiarze kulturowym nie jest jednorodna. Co więcej, organizacja systemu społeczno-gospodarczo-przyrodniczego i zarządzanie tym systemem ze względu na jego złożoność jest skomplikowana. Zarządzanie gospodarką przestrzenną, obejmuje zarówno aspekty prawne, jak też tworzenie koniecznych instytucji. Wymaga kwalifikowanych kadr w administracji i planowaniu. Wszelkie działanie zakłada kierowanie się prawami ekonomicznymi oraz realizowanie polityki działań zmierzających do tworzenia warunków umożliwiających wszechstronny rozwój człowieka. Ta różnorodność czynników związanych z gospodarką przestrzenną domaga się badań interdyscyplinarnych oraz roztropnego działania¹. Tematyka poruszana w artykule jest przedmiotem badań geografii religii, socjologii religii, historii religii oraz teorii zarządzania.

Nie jest zamiarem autora niniejszego artykułu omówienie najważniejszych zagadnień związanych z całością gospodarki przestrzennej. W niniejszym artykule chodzi przede wszystkim o zwrócenie uwagi na ład przestrzenny odnoszący

¹ R. Żó b e k, Niektóre aspekty dotyczące stanu i perspektyw gospodarowania przestrzenią, *Studia Elbląskie* VII: 2006, s. 175–177.

się do wymiaru kulturowego. Jeśli ład przestrzenny oraz zarządzanie najczęściej obejmuje aspekty ekonomiczne, estetyczne, ekologiczne, to w niniejszym artykule chodzi o uwzględnienie ładu kulturowego. Ład ten, rozumiany jest jako „szacunek dla dziedzictwa historii oraz troska o spuściznę i tożsamość”, w ramach gospodarki przestrzennej regionu Warmii i Mazur. Obecnie chyba łatwiej jest dostrzec, że dziedzictwo historyczne regionu, to wartość oraz atrakcja turystyczna, a ta ma wartość gospodarczą i ekonomiczną. Nowoczesna strategia promocji regionu domaga się skoordynowanych działań różnych podmiotów. Cenne są więc inicjatywy badań podejmowane nad rodzimym dziedzictwem oraz świadomością patronów regionu².

W planowaniu rozwoju turystyki potrzebna jest wiedza. Na wydarzenia historyczne nakłada się, albo jest ściśle z nimi związane dziedzictwo religijne regionu ze swymi dziejami, sanktuariami, świątyniami, historycznymi szlakami misjonarzy i pielgrzymów. Ład przestrzenny zakłada więc porządek i współpracę różnych instytucji, mądre planowanie, które warunkuje rozwój regionu pod każdym względem. Jeśli nowoczesna turystyka oparta jest również na wiedzy o tym, co w regionie wartościowe, to musi uwzględniać osiągnięcia geografii religii, która bada przestrzenne rozmieszczenie religii, ośrodków kultu oraz uwzględnia zjawisko turystyki religijnej, czyli różne formy pielgrzymowania (pielgrzymki centralne, regionalne, lokalne i parafialne) do miejsc świętych³.

I. WYRÓŻNIONA PRZESTRZEŃ – „ŚWIĘTA WARMIA”

Europejska kultura wyrasta z korzeni tradycji starożytnej Grecji oraz Rzymu. Głównym jednak korzeniem jest tradycja judeochrześcijańska, której źródłem jest Biblia. Wyróżnianie miejsc, miast, dróg, rzek i gór jako świętych, było i jest powszechną praktyką religijną. Wynika to z samej natury *homo religiosus* – człowiek to istota religijna. W Europie od dwu tysięcy lat praktyka ta, promowana była przez chrześcijańską kulturę. Kultura ta, przechowuje wiele elementów starożytnych zwyczajów oraz obrzędów, które znajdują się w biblijnym przekazie. Chcąc zatem zrozumieć rodzimą tradycję, trzeba odnieść ją do źródeł.

W kulturowym planowaniu przestrzennym, często gubi się wymiar religijny, i nie jest to tylko kwestia przekonań, lecz również znajomości wartości, które organizują ludzkie życie. Planując ludzkie przestrzenie życia, istnieje potrzeba uwzględnienia wielobiegowego rozumienia świata. Przestrzeń kulturową regionu organizuje się dla ludzi, tak jak z myślą o ludziach, buduje się infrastrukturę komunikacyjną, wypoczynkową i wszelkiego rodzaju instytucje świadczące usługi. Współczesna refleksja nad religijnymi praktykami kategorii pielgrzymowania ujmuje w pojęciu religijnej turystyki.

„Święta Warmia” to wprawdzie nie „Ziemia Święta”, za jaką uchodzi Palestyna mająca znaczenie globalne ze względu na wielkie religie judaizmu, islamu i chrześcijaństwa. Nieustannie doświadczamy, jak „Ziemia Święta”, jako miejsce narodzin

² Patroni Diecezji Elbląskiej w lokalnej świadomości i tożsamości regionu, pod red. J. Hochleitnera, A. Kilanowskiego, Elbląg 2006.

³ A. J a c k o w s k i, Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii, Kraków 2003, s. 7–8.

i życia Chrystusa, jest celem krucjat i pielgrzymek z całego świata i Europy⁴. Miejsce to, wplecione jest w różnorakie konflikty, religijne, polityczne, ale i gospodarcze przynosząc znaczące zyski.

„Święta Warmia” ma znaczenie regionalne. W ten jednak sposób tradycja regionalna wpisuje się w tradycję europejską – chrześcijańską, a zarazem zyskuje swoją odrębność oraz tożsamość. Znajomość tej tradycji jest ważna dla regionu ze względu na burzliwe dzieje Warmii i Mazur oraz na wielkie procesy migracyjne po II wojnie światowej. Aby ludzie mogli się zakorzenić, muszą odnaleźć tradycję odnoszącą się do ziemi i świętych miejsc. Muszą odnaleźć swoją tożsamość właśnie w przestrzeni, w której żyją i działają. Ma to znaczenie dla ciągłości oraz jedności życia. Ta przestrzeń, „Świętej Warmii” ma więc różnorodny wymiar, i aby mogła być „sceną świata”, właściwą przestrzenią i czasem życia współczesnych, musi być brana w całości wzajemnych dopełnień. Przestrzenne planowanie musi odnosić się do całości rzeczywistej kultury, która jest jedna, nawet w swych przeciwieństwach, jak choćby symbolicznie mówiąc, jeden jest czas, zarówno w wymiarze dnia i nocy; jedna jest przestrzeń przez wymiar przeciwnych kierunków północy i południa, wschodu i zachodu, ale też nieba oraz ziemi. Wielowymiarowość czasu i przestrzeni „Świętej Warmii”, a szerzej ujmując regionu województwa warmińskiego, z całą przeszłością winna być natchnieniem dla teraźniejszości oraz inspiracją dla przyszłości. Skupianie się na współczesnych zagadnieniach nie wyklucza uwzględniania dziedzictwa przeszłości. Kulturowa przestrzeń to nie tylko rozrywka i turystyka oraz rekreacja związana z wypoczynkiem nad wodą. Całość domaga się promocji elementów krajobrazowych, przestrzeni codziennej kultury obecnej i tej nawet sprzed wieków. Trzeba pytać o należną informację historyczną oraz aktualne możliwości. Sugestia tego artykułu dotyczy bardziej skoordynowanego myślenia i planowania, by w sprzyjających warunkach inwestorzy zainteresowali się możliwościami turystycznymi regionu.

„Święta Warmia” jako przestrzeń historyczna odwołuje się do wydarzeń religijnych, gdy: „Warmia zawisła na kształt katolickiego półwyspu w protestanckie księstwo pruskie”, jak to ujmuje Władysław Konopczyński⁵. Historyk ten opisując prawo Korony Polskiej nad Prusami, przedstawia wybór Albrechta, który poddając się pod zwierzchnictwo króla Zygmunta, co upamiętniono w następujący sposób: „2 kwietnia [1525] nowy wyznawca czystej Ewangelii przybył do Krakowa. Spisano układ [8 kwietnia], według którego *dux Prussiae*, albo *dux Prusia* (na przemian jeszcze tytułowany także wielkim mistrzem) uznaje siebie lennikiem króla polskiego, zobowiązuje się składać hołd osobiście, zrzeka się praw opartych na dawniejszych przywilejach cesarskich i papieskich, obiecuje natomiast szanować w swym protestanckim państwie prawa kościołów i biskupów katolickich (warmińskiego i chełmińskiego). Następstwo w Prusach zapewnia się tylko dwóm braciom byłego mistrza, a nie całej rodzinie”⁶. Przykładowo wybrane i przedstawione wydarzenie

⁴ A. J a c k o w s k i, I. S o ł j a n, Szlaki pielgrzymkowe Europy. Leksykon, Kraków 2000.

⁵ W. K o n o p c z y Ń s k i, Dzieje Polski Nowożytnej, Warszawa 1996, s. 318.

⁶ Tamże, s. 94.

związane z Albrechtem von Hohenzollern⁷, ilustruje historyczne i religijne znaczenie kształtujące przestrzeń kulturowego ładu, albo też związanych z tym koniecznych uściśleń oraz rozjaśnień. Opisany układ polityczny oraz religijny zachowany został aż do pierwszego rozbioru Polski 1772 roku.

Nazwa „Świętej Warmii” odnosi się do wydarzeń, gdy Warmia wspierana między innymi naukami i działaniami duszpasterskimi oraz dyplomatycznymi kard. Stanisława Hozjusza biskupa warmińskiego (1551–1579) nie przyjęła reformacji Marcina Lutera [1517] i pozostała katolicka, czyli pozostała związana z Rzymem. W powszechnej świadomości obecnych mieszkańców Warmii i Mazur nie funkcjonuje pojęcie ani „Świętej Warmii”, ani poczucie zamieszkiwania w Prusach. O Prusach Królewskich czy o Prusach Wschodnich oraz o Prusach Krzyżackich, czy państwie krzyżackim, wspominają tylko historycy, a przecież granice Prusach Krzyżackich były tak rozległe, że obejmowały nie tylko okolice Malborka, Kętrzyna, ale również Ełku⁸.

Tradycja staropruska, pruska⁹, jak i nowożytna z wielu względów obca jest współczesnym mieszkańcom Elbląga, Ornety, Olsztyna, Kętrzyna czy Ełku. W żadnym wypadku nie chodzi o apologię ideologii pruskiego nowożytnego państwa jako źródła militarizmu, despotyzmu i absolutyzmu, ale też nie ma powodu by reagować alergicznie. Ch. Clark, pisze, że: „Prusy to też państwo tolerancji, praworządności i dbałości o ład socjalny”. Do takich stwierdzeń należy podchodzić krytycznie, ale też nie można zapominać, że żyli tu ludzie obowiązkowi, pilni, zdyscyplinowani, oszczędni, lojalni wobec państwa¹⁰. Uwzględniając przeszłość jak choćby tylko zrywy patriotyczne i narodowe Polaków w XIX wieku, w części Prus Wschodnich¹¹, jak też położenie regionu zadaniem ekspertów i samorządów, inwestorów, ale i wielu innych instytucji, jest organizowanie wyjątkowej, kulturowej przestrzeni, tworząc promocję turystyczną oraz kulturową regionu. W opcji regionu leży europejska tradycja hanzeatycka Fromborka i Elbląga¹². Gdy w Sopocie sprzedaje się ciupagi i kierpce, a na Krupówkach w Zakopanem bursztyn i muszelki znad morza, jest to przykład kulturowego zaśmieciania przestrzeni. Nie tylko przedmioty oraz dziedzictwo materialne tworzą przestrzeń kulturową regionu. Zapewne cały czas na większą promocję czeka kultura menonicka znajdująca się w zachodniej części regionu. W dobie unifikacji, oryginalność będzie w „cenie”. Specyfika regionu to też ludzie z ich mentalnością, zwyczajami i obrzędami, która posiada niepowtarzalny

⁷ A. Szorc, Albrecht von Hohenzollern (1490–1568) ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego i pierwszy Książę świecki i reformacja w Prusach, w: *Przeszłość natchnieniem terażniejszości – symposium historyczne i świętowojeickie*, Ełk, 20–22 kwietnia 1994 roku, Ełk 1996, s. 91–99.

⁸ A. Kopiczko, *Dzieje miasta i parafii Ełk w średniowieczu (do 1525 roku)*, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 63–74.

⁹ M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga*, Elbląg 1996, s. 13–18.

¹⁰ Ch. Clark, *Prusy. Wzlot i upadek 1600–1947*, *Rzeczpospolita* z 10–11 marca 2007, s. A2.

¹¹ J. Chłosta, *Inicjatywy narodowe Polaków na Mazurach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 229–244.

¹² Elbląg nie był zainteresowany zaproszeniem do współpracy w ramach związku europejskich miast hanzeatyckich.

styl oraz wzornictwo. Oryginalność obyczaju regionu w procesie standaryzacji oraz unifikacji jest najciekawsza.

Pewne działania w przestrzeni kultury wymagają porozumienia wielu jednostek administracyjnych. Potrzeba refleksji nad pytaniem, co mogłoby z regionu Warmii i Mazur być promowane i znane w Europie i świecie? Jeśli ktoś decyduje się na życie w regionie Warmii i Mazur, to dla niego ten region jest „ziemią obiecaną”, którą trzeba mądrze przestrzennie zaplanować i zagospodarować.

W powszechnej świadomości współczesnych mieszkańców region określa się Warmią i Mazurami, jakkolwiek mieszkańcom Nowego Miasta Lubawskiego, Iławy, czy też Elbląga, kulturowo i geograficznie daleko jest do Warmii i Mazur. Takie sytuacje wskazują na konieczność kierowania się jasnymi kryteriami gospodarczymi, administracyjnymi, ale i kulturowymi w wieloetapowym planowaniu przestrzennego aspektu kulturowego ładu.

Gdyby próbować schematycznie opisać region Warmii i Mazur pod względem geograficznym, administracyjnym, organizacji religijnej, to można wyróżnić:

A. Geografia regionu Warmii i Mazur z miastem Olsztynem (172 tys. mieszkańców) jako stolicą województwa jest zróżnicowana poprzez pojezierza, niziny, doliny, międzyrzecza i wysoczyzny. Według Jerzego Kondrackiego region Warmińsko-Mazurski leży w przestrzeni dwóch podprovincji: Pobrzeża Wschodniobałtyckiego oraz Pojezierza Wschodniobałtyckiego. Region tworzy sześć mniejszych regionów geograficznych. 1. Region Pobrzeże Gdańskie obejmuje: Żuławy Wiślane, Wysoczyznę Elbląską, Równinę Warmińską, Wybrzeże Staropruskie. 2. Region, to Nizina Staropruska i obejmuje: Wzniesienia Górowskie, Równinę Ornecką, Równinę Sępopolską. 3. Region, wyznacza Pojezierze Iławskie. 4. Region to Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie, które obejmuje przestrzeń Pojezierza Brodnickiego, Dolinę Drwęcy, Garb Lubawski. 5. Region wyznacza Pojezierze Mazurskie, w którego skład wchodzi: Pojezierze Olsztyńskie, Pojezierze Mrągowskie, Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, Kraina Węgorapy, Wzgórza Szeskie, Pojezierze Elckie. 6. Region wykreślają granice: fragment Pojezierza Litewskiego z Puszcą Romnicką.

Największe rzeki to: Łyna, Pasłęka, Węgorapa, Elk, Krutynia i Pisa. W części wschodniej regionu znajduje się kilka wielkich jezior, np. Śniardwy i Mamry, Niegocin i jezioro Roś, a na zachodniej stronie regionu znajduje się Jeziorak. Region odznacza się dużym stopniem zalesienia subborealnym świerkiem, borealnymi gatunkami roślin i reliktowymi gatunkami tundrowymi. Jako niezwykle bogactwo w skali europejskiej, region posiada puszcze, parki krajobrazowe oraz rezerваты przyrody.

B. Administracyjnie region obejmuje obszar 24 203 km² i dzieli się na 21 powiatów w tym dwa grodzkie (m. Elbląg i m. Olsztyn). Region tworzy także struktura samorządowa obejmująca 116 gmin. Do regionu województwa warmińsko-mazurskiego przynależy ok. 1. 469 tys. ludności. Pod względem urbanizacji region zajmuje 9 miejsce w kraju, bowiem posiada 49 miast oraz 3 871 wsi.

C. W przestrzeni regionu warmińsko-mazurskiego mieszczą się obecnie trzy diecezje Kościoła katolickiego powstałe z podziału dawnej diecezji warmińskiej założonej w 1243 roku. Wówczas to z upoważnienia papieża Innocentego IV biskup Wilhelm z Modeny, jako legat papieski na ziemiach opanowanych przez Krzyżaków wytyczył cztery diecezje: chełmińską, pomezzańską, warmińską oraz sambijską.

Diecezje te przeszły burzliwe dzieje. Przetrwiała tylko diecezja warmińska, która po II wojnie światowej, obejmowała teren Prus Wschodnich znajdujących się w granicach Polski.

Po 25 marca 1992 roku bullą papieża Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae Populus*, diecezja warmińska została podzielona i stała się metropolią z siedzibą arcybiskupa w Olsztynie dla diecezji elbląskiej i diecezji ełckiej.

Metropolia Warmińska: powierzchnia obejmuje 12 000 km². Liczba mieszkańców ok. 730 000, w tym ok. 700 000 katolików. Warmiacy i Mazurzy, którzy mieli świadomość, że „Biblia i wiara i Język ojczysty/Ubogich Mazurów to skarb wieki-isty”¹³, jak i Warmiacy jako ludność autochtoniczna obecnie w populacji regionu stanowią znikomą ilość. Stolica metropolii oraz siedziba arcybiskupa znajduje się w Olsztynie. Jak w każdej diecezji struktura podstawowych jednostek obejmuje 256 parafii, podzielonych na 33 dekanaty. Poza granicami metropolii znajduje się powiat Działdowo, gmina Lidzbark Warmiński, Płońska, Janowiec Kościelny, Rybno.

Diecezja Elbląska: to obszar 9 495 km² regionu, z siedzibą biskupa w Elblągu. 1/5 terytorium diecezji stanowiąca część Żuław z Mierzeją Wiślaną, dołączona została z dawnej diecezji Gdańskiej. Katolicy obrządku łacińskiego stanowią 98% ludności, ok. 460 000. W związku z historyczną akcją „Wisła”, na terenie diecezji mieszka ponad 5 000 katolików obrządku bizantyjsko-ukraińskiego. Mieszkańcy diecezji, można mówić już o trzecim pokoleniu, pochodzą głównie z obszarów Wileńszczyzny, Białorusi, Ukrainy oraz z terenów całej Polski. Ludność autochtoniczna to ułamek procenta. Ponieważ diecezja sięga poza granice regionu obejmując powiat malborski, kwidzyński, prabucki, część jej znajduje się w województwie Pomorskim, na dawnych terenach diecezji pomezjańskiej oraz Prus Królewskich. Strukturę organizacyjną wyznacza sieć 157 parafii, zorganizowanych w 20 dekanatach¹⁴.

Diecezja Ełcka: ziemia ełcka to tereny położone w dorzeczu rzek Ełk i Legi. Diecezja z siedzibą biskupa w Ełku¹⁵ stanowi część regionu warmińsko-mazurskiego i obejmuje tereny dawnej diecezji warmińskiej 2/3 oraz część diecezji łomżyńskiej 1/3. Wcześniejsze wschodnie ziemie diecezji były to terytoria diecezji wigierskiej, przekształconej w diecezję sejneńską [1815–1925]. Obecne terytorium diecezji to 8 dawnych dekanatów z 90 parafiami z diecezji warmińskiej oraz 5 dekanatów z 40 parafiami diecezji łomżyńskiej¹⁶. Po 15 latach od powołania diecezji ełckiej, struktura diecezjalna podstawowych jednostek organizacyjnych, czyli 149 parafii, została zorganizowana w 21 dekanatach. Poza regionem warmińsko-mazurskim znajduje się dekanat Filipów, Suwałki, Sejny, Lipski, Augustowski, Rajgród. Stan obecny

¹³ G. J a s i ń s k i, Mazurzy jako społeczność ewangelicka (XIX wiek), w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 178; J. J a s i ń s k i, Proboszcz i superintendent ełcki Tymoteusz Krieger – zapomniany rzecznik języka polskiego na Mazurach w I połowie XIX wieku, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 183–192.

¹⁴ Z. B i e g, Diecezja Elbląska w świetle dokumentów Kurii Diecezjalnej Elbląskiej, *Studia Elbląskie* I: 1999, s. 11–16.

¹⁵ K. S k i b o w s k i, Od kościoła w diasporze do katedry – 100 lat kościoła św. Wojciecha w Ełku, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 245–252.

¹⁶ B. K u m o r, Geografia historyczna dzisiejszej diecezji Ełckiej, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 31–38.

diecezji, to obszar 11 000 km², na którym mieszka ok. 440 947 ludności, w tym katolików ok. 416 908. Jest to jeden z najsłabiej zaludnionych rejonów Polski. Obecność Jana Pawła II w Elku w 1999 roku, to najważniejsze wydarzenie w ciągu 600 lat historii tych ziem, stwierdza Ryszard Skawiński, wicestarosta¹⁷.

Na terenie regionu warmińsko-mazurskiego mieszkają wierni Kościoła Prawosławnego, Ewangelicko-Augsburskiego, mniejszy jest liczbowo Kościół Chrześcijańskich Baptystów, Metodystyczny, Kościół Wolnych Chrześcijań, Chrystusowy, Zielonoświątkowy i Kościół Polsko-Katolicki. Mieszkają również wyznawcy religii niechrześcijańskich jak Świadkowie Jehowy, Towarzystwo Świadomości Kryszny, są również członkowie ruchów religijnych, pseudo-religijnych i światopoglądowych.

Powyzsza charakterystyka ma na celu zwrócenie uwagi na fakt, że przestrzeń kulturowa ma swoją strukturę oraz dziedzictwo.

Organizacja kulturowego przestrzennego ładu winna zmierzać do tego, by mieszkańcy jako i turyści nie kojarzyli regionu tylko z przeszłością w postaci siedziby Hitlera w Gierłożu i polami Grunwaldu. Zresztą podobnie mało funkcjonują we współczesnej kulturze nazwy samych Prus czy Prus Królewskich, Prus Wschodnich, Sambii, Pomezanii, czy nazwy Natangii, Barcji, Galindii oraz Warmii jako części dawnej diecezji warmińskiej, znane są przede wszystkim historykom. Szkoda, że nazwy te znane są przede wszystkim historykom, a nie samorządowcom czy przeciętnym mieszkańcom regionu.

II. MIEJSCA WYRÓŻNIONE

Miejsca wyróżniają wydarzenia. „Z ważniejszych wydarzeń w minionym piętnastolecu należy wymienić spotkanie modlitewne Polaków i Litwinów w Sejnach w maju 1993 r. pod przewodnictwem biskupów z Polski, Litwy i Białorusi, sprowadzenie do diecezji relikwii św. Wojciecha, a następnie peregrynacja ich do kolejnych parafii”¹⁸. Wyróżnione miejsca i kościoły w diecezjach to katedry, bazyliki oraz sanktuaria¹⁹. Jeśli każdy kościół, jak i kaplica jest budowlą architektoniczną przeznaczoną do kultu Bożego (can. 1214), to przez sanktuarium rozumie się kościół, do którego pielgrzymują wierni (can. 1230)²⁰. Inną kategorią są bazyliki jako kościoły szczególnie wyróżniające się architekturą, bogatym wystrojem oraz rolą, jaką pełnią w kulcie Bożym.

¹⁷ Diecezjanie mówią o diecezji, *Martyria* 3 (2007), s. 7.

¹⁸ K. Ś m i g i e l, Współczesny kult św. Wojciecha w Polsce, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 307–316.

¹⁹ M. W i e l i c z k o, K. W r ó b l e w s k a, Kościoły Warmii, Olsztyn 1991; Kościoły i kaplice Archidiecezji Warmińskiej, Święta Warmia, Olsztyn 1999, t. 1; Olsztyn 1999, t. II; D. D e t t l a f, J.P. D e t t l a f, Kościoły Diecezji Elbląskiej. Nasze dziedzictwo. Dekanaty Elbląg – Die Kirchen der Diözese Elbląg. Unsere Erbe. Die Dekanate von Elbląg, Bydgoszcz 2006.

²⁰ „Aby sanktuarium mogło nazywać się narodowym, musi otrzymać aprobatę Konferencji Episkopatu; aby mogło nazywać się międzynarodowym, wymagana jest aprobata Stolicy Świętej” (can. 1231): Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 1984.

Stosując kryterium podziału według diecezji można wyróżnić najważniejsze sanktuaria.

Archidiecezja Warmińska posiada 29 wyróżnionych kościołów i miejsc. Bazylikami są kościoły macierzyste Archidiecezji Warmińskiej, Bazylika Archikatedralna Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny we Fromborku oraz Bazylika Współkatedralna Świętego Jakuba Apostoła w Olsztynie.

Bazyliki Mniejsze: Bazylika Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gietrzwałdzie; Bazylika Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Świętej Lipce; Bazylika Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w stoczku Klasztorным; Bazylika Chrystusa Zbawiciela w Dobrym Mieście; Bazylika Świętego Jerzego w Kętrzynie; Bazylika Świętej Katarzyny w Braniewie.

Sanktuaria Archidiecezji Warmińskiej: Bożej Opatrzności w Bartągu; Przenajdroższej Krwi Pana Jezusa w Bisztynku; Najświętszego Sakramentu i Męki Pańskiej w Głotowie; Męki Pańskiej w Chwałęcinie; Męki Pańskiej w Międzylesiu; Krzyża Świętego w Klebarku Wielkim; Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, Matki Boskiej Gietrzwałdzkiej, Matki Boskiej Królowej Pokoju w Stoczku Klasztorным; Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny, Matki Jedności Chrześcijan w Świętej Lipce; Archiprezbiterialne Sanktuarium Najświętszej Maryi Panny Matki Miłosierdzia przy parafii Matki Bożej Ostrobramskiej w Olsztynie; Matki Boskiej Miłosierdzia w Kętrzynie; sanktuarium Maryjne Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Józefa w Krośnie; Matki Boskiej Fatimskiej w Lubajnach; Matki Boskiej Fatimskiej Archiprezbiteratu Olsztyńskiego przy parafii Matki Boskiej Fatimskiej w Olsztynie; Matki Boskiej Fatimskiej dla dekanatów: Bartoszyce, Kętrzyn I, Kętrzyn II, Reszel, i Sępól w Korszach; Matki Boskiej Fatimskiej w Rozogach; Matki Boskiej Fatimskiej przy parafii Błogosławionej Karoliny Kózkówny w Biskupcu Reszelskim; Matki Boskiej Fatimskiej przy parafii Świętej Katarzyny w Braniewie; Matki Boskiej Szkaplerznej we Lwowcu; Świętego Rocha w Tłokowie; Świętego Brunona Bonifacego z Kwerfurtu Biskupa i Męczennika przy parafii Świętego Brunona w Bartoszczach²¹.

Diecezja Elbląska:

Kościoły katedralne: Katedra Św. Mikołaja w Elblągu; Katedra Św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie; Katedra Św. Wojciecha i Męczennika w Prabutach.

Sanktuaria Diecezji Elbląskiej: Diecezjalne Sanktuarium Krzyża Świętego w katedrze św. Mikołaja w Elblągu; Diecezjalne Sanktuarium Św. Wojciecha w Świętym Gaju; Pomezzańskie Sanktuarium Świętej Rodziny w Ryjewie; Sanktuarium Błogosławionej Doroty w Mątowach Wielkich; Sanktuarium Błogosławionej Doroty z Mątów Wielkich w Katedrze św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie; Sanktuarium Chrystusa Miłosiernego w Zielonce Pasłęckiej; Diecezjalne sanktuarium Matki Boskiej Fatimskiej w Elblągu – Stagniewie; Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Suszu²².

Diecezja Ełcka:

²¹ Rocznik Archidiecezji Warmińskiej 2005, opr. J. Wojtkowski, Olsztyn 2005, s. 50–51.

²² Instytucje i duchowieństwo Diecezji Elbląskiej, pod red. Z. Bieg, K. Pączkowski, Elbląg 2006, s. 47–48.

Sanktuaria Diecezji Ełckiej: Matki Bożej Sejneńskiej w Sejnach; Matki Bożej Fatimskiej w katedrze w Ełku; Matki Bożej Studzienicznej w Studzienicznej, Matki Bożej Rajgrodzkiej w Rajgrodzie; Matki Bożej Bazylianki w Lipsku; Matki Bożej Różańcowej Krasnoborskiej w Krasnymborze; Podwyższenia Krzyża Świętego w Olecku; Świętego Brunona w Olecku²³.

Nie wszystkie sanktuaria są jednakowo ważne i popularne wśród wiernych. Sanktuarium w Gietrzwałdzie czy św. Wojciecha w Świętym Gaju cieszy się europejską sławą i pielgrzymkami z całej Europy. Sławne w Polsce jest sanktuarium Nawiedzenia NMP Matki Jedności Chrześcijan w Świętej Lipce. Rozwija się ruch pątniczy i coraz więcej pielgrzymów przybywa do sanktuarium w Stoczku Warmińskim, do czego zapewne przyczyniło się ujawnienie miejsca internowania w tamtejszym klasztorze kard. Stefana Wyszyńskiego. Światową sławą cieszy się kościół archikatedralny Wniebowzięcia NMP we Fromborku, który stanowi integralną część miasta i katedralnego wzgórza z muzeum oraz obserwatorium Mikołaja Kopernika.

Trzeba powiedzieć o pewnym postępie, w promocji i eksponowaniu zabytków architektury sakralnej. Takim rzucającym się w oczy przykładem jest wieczorne lub nocne oświetlanie kościołów. Władze administracyjne odpowiedzialne za ład przestrzeni dostrzegły, że we wspólnym interesie jest promocja tego, co mamy najpiękniejszego, ciekawego i niepowtarzalnego w innym regionie Polski i Europy. Planując zagospodarowanie przestrzeni kulturowej należy postawić się w sytuacji gościa, pielgrzyma lub turysty i zastanowić się, czego on oczekuje i co można mu zaproponować. *Informator Turystyczny* z całej bogatej tradycji religijnej regionu wymienia zaledwie kilka sanktuariów, jedynie z adresami oraz numerami telefonów²⁴. Jest to oferta, która jeszcze nie potrafi docenić wartości kulturowej oraz turystycznej dziedzictwa religijnego. O szlakach pielgrzymkowych *Informator* milczy.

Szerszą informację można znaleźć w opracowaniu *Warmińsko-Mazurskimi szlakami*, ale głównie w zakresie turystyki rekreacyjnej. Obok propozycji wędrowki „szlakiem Kopernika”, „gotyku ceglanego”, „wokół Grunwaldu”, i innych atrakcji, opracowanie podaje informacje o czterech najważniejszych sanktuariach warmińskich. Wyjątek stanowi mazurska miejscowość Wojnowo, gdzie znajduje się prawosławny zespół klasztorny, dziedzictwo *filiponów*, którzy osiedlili się tam unikając represji po reformach patriarchy Nikona w XIX wieku²⁵.

Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Warmińsko-Mazurskim do roku 2015, wprawdzie dostrzega: brak świadomości korzyści z turystyki w społeczeństwie i wśród elit politycznych regionu; brak wiedzy o historii i kulturze regionu..., niedostatek bazy noclegowej o średnim standardzie; małą ilość dobrze zagospodarowanych i oznakowanych szlaków turystycznych; niewystarczającą troskę o estetykę krajobrazu, ale brakuje też szerszego uwzględniania dziedzictwa religijnego

²³ Schematyzm Diecezji Ełckiej, opr. A. Skowroński, Ełk 2005, s. 46.

²⁴ *Informator Turystyczny. Województwo Warmińsko-Mazurskie*, wersja polsko-angielsko-niemiecka. Wydano ze środków Warmińsko-Mazurskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej, Olsztyn 2006.

²⁵ *Warmińsko-Mazurskimi szlakami*. Wydano ze środków Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn [b.r.w.].

„świętych miejsc” oraz pielgrzymkowych szlaków²⁶. Być może bardziej zintegrowanym planowaniem przestrzeni kulturowej w ramach rozwoju turystyki oraz ruchu pielgrzymkowego zajmie się Forum Rozwoju Turystyki, jako ciało konsultacyjne, które ma ambicje osiągnięcia standardu stworzenia programu oferty turystycznej na poziomie Unii Europejskiej²⁷. Inny program strategii rozwoju wprawdzie przyznaje, że „turystyka [jest] wiodącą dziedziną gospodarki Warmii i Mazur”, lecz ponad zalecenie „zorganizowania na wysokim poziomie systemu informacji i promocji regionu” oraz wypromowania tradycji regionu, o dziedzictwie religijnym i geografii religijnej regionu program strategiczny milczy²⁸. W dziale „dziedzictwo i kultura” mowa jest o różnorodności kulturowej regionu, lecz o geografii religijnej nie ma jednego słowa. Mowa natomiast jest o ewidencji wszystkich kategorii zabytków oraz współpracy w zakresie ich konserwacji²⁹.

Do prawdziwego lotniska na miarę regionu pewnie jeszcze daleko. Przez region praktycznie przebiega jedna centralna arteria komunikacyjna ze Wschodu na Zachód. Pomijając już jakoś trasy 16, należy pytać jak wygląda trasa dla podróżujących nocą, a jak w czasie dnia? Wydaje się, że najlepiej przygotowane na przyjazd gości są tylko stacje paliw. Bowiem nie pomyślano o tym, że właśnie tam powinna być łatwo dostępna informacja o pobliskiej miejscowości, o czynnym muzeum, czy ważnym dla mieszkańców kościele lub sanktuarium. Na mapie regionu warmińsko-mazurskiego, są oznaczenia kościołów zabytkowych, zamków oraz ruin, ale nie znalazłem miejscowości Pierślawek nad Krutynią, gdzie w leśniczówce 1887 roku urodził się i gdzie spędził dzieciństwo Ernst Wiechert (1887–1950), wybitny niemiecki pisarz tłumaczony na wiele języków w tym na język polski³⁰. Podobnie trudno szukać śladów dramaturga i prozaika Hermanna Sudermanna (1857–1928) w Elblągu, gdzie mieszkał, uczęszczał do elbląskiego gimnazjum realnego. Jego 35 dramatów doczekało się ekranizacji³¹. We wsi Jarnołtowo na budynku zlikwidowanej szkoły, znajduje się tablica upamiętniająca pobyt światowej sławy filozofa Immanuela Kanta (1724–1804), który ok. 1750, pracował w tej miejscowości jako prywatny nauczyciel. Są to tylko przykłady jak wiele jest cennych i atrakcyjnych elementów czekających na właściwą promocję.

²⁶ Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Warmińsko-Mazurskim, Olsztyn 2004, opr. zespół autorski, Olsztyn 2004, s. 18–19.

²⁷ Tamże, s. 21.

²⁸ Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2000, s. 42–43.

²⁹ Tamże, s. 50–51. Na temat „turystyki religijnej”, praktycznie milczy dokument pod nazwą: Strategia rozwoju turystyki w latach 2001–2006 – Rządowy program wsparcia rozwoju turystyki w latach 2001–2006, przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 24.04.2001, Warszawa 2001.

³⁰ Ernst Wiechert (1887–1950), prozaik, humanista, antyfaszysta: J. R o s ł a n, Ernst Wiechert. Życie i dzieło, Olsztyn 1992.

³¹ Księga Elbląska – Przewodnik historyczno-krajoznawczy, pod red. J. Zackiewicza, Elbląg 2002, cz. II, s. 329–330.

III. ŚWIĘTE SZLAKI

Z historycznego punktu widzenia, można mówić o szlakach nieustannej wędrówki ludów ze Wschodu na Zachód europejskiego kontynentu. Dzieje są dynamiczne, obfitują w wydarzenia, które kształtują życie i kulturę regionów i państw. Na te zjawiska należy patrzeć w kategoriach „mikro jak i makrostruktur socjokulturowych”³². Szlaki mogą wyznaczać pomniki przyrody, architektury, dawnych rodowych rezydencji, ale nie mniej ważne są szlaki pielgrzymie. „Pielgrzymki są uważane za jedną z najstarszych form migracji wynikających z motywów pozaekonomicznych, podobnie jak turystyka w szerokim tego słowa znaczeniu. [...] Pielgrzymowanie jest współcześnie jednym z ważniejszych zjawisk religijnych, kulturowych i społeczno-ekonomicznych. Wędrówki do uświęconych miejsc odbywały się niemal od początków historii człowieka. Pielgrzymki oprócz swych wartości w sferze religijnej stanowiły też ważny element w rozwoju horyzontu geograficznego i kulturowego społeczeństw”, pisze w obszernej monografii geografii religijnej prof. Antoni Jackowski³³. Można za A. Jackowskim mówić, że „«turystyka religijna» jest synonimem «pielgrzymki» i odwrotnie”³⁴. Trzeba zauważyć, że obecnie w Polsce udział bierze ok. 5–7 mln osób, co stanowi ok. 15 proc. ludności Polski³⁵.

Europa jest przestrzenią pokrytą szlakami pielgrzymów, szlakami przemarszów wojsk oraz szlakami atrakcji turystycznych. Najczęściej, tak wojska jak i pielgrzymi wędrowali do odległych miejsc, aby następnie wrócić jako zdobywcy lub umocnieni pobyt w „świętym miejscu” pielgrzymi. Szlak zielony, przemarszu wojsk Napoleona przez region warmińsko-mazurski i stacjonowanie cesarza w Kamieńcu (1807), wykracza poza granice regionu³⁶. Podobnie jak europejski szlak bursztynowy, gdy w starożytnej epoce transportowano „bursztynowe złoto” z nad wybrzeży Bałtyku do Rzymu i dalej do Azji.

Pamięć o szlakach jest środkiem pogłębiania kultury tożsamości oraz świadomości duchowych korzeni. Szlak „świętych wędrówek” dla współczesnego turysty jest metaforą życia, analogią nieustannego wędrowania, ku temu, co piękne i wartościowe.

W zachodniej części regionu znajduje się turystyczny Szlak Żółty – EŁ – 2103 – „Jantarowy”. Jest to fragment Międzynarodowego Szlaku Dalekobieżnego E – 9. Szlak zaczyna się nad Atlantykiem, biegnie wybrzeżem Morza Północnego, następnie Morza Bałtyckiego (Świnoujście – Koszalin – Hel – Gdańsk – Elbląg – From-

³² S. R a b i e j, Europe of pilgrimage routes, *Studia Oecumenica* 2 (2002), s. 133.

³³ A. J a c k o w s k i, jw., s. 225–226.

³⁴ Tamże, s. 242.

³⁵ A. J a c k o w s k i, Współczesne migracje pielgrzymkowe w Polsce, w: *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Kraków 1996, s. 51.

³⁶ Początek szlaku: Kwidzyn – Szadowo – Wola Sosenka – Jezioro Liwieniec – Prabuty – Pałatyki – Jezioro Burgale – Kamieniec – Rudniki – Fabianki – Jezioro Czerwica – Solniki – Piotrkowo – Szymbark – Hława, długość 91 km.

bork – Braniewo). W Elblągu szlak Żółty nakłada się na szlak Kopernikowski (EL – 06 – c) oraz szlak Nadwiślański³⁷.

Stale szlaki pielgrzymie w regionie warmińsko-mazurskim wyznaczają sanktuarium. Rokrocznie w pielgrzymce gwieździstej do Świętego Gaju wędrują pielgrzymi ze Starego Pola, Kwidzyna, Dzierzgonia, Pasłęka i Elbląga. Do Świętego Gaju jako miejsca śmierci św. Wojciecha, przybywają pielgrzymi z Polski i Europy. Od roku 1997 wyznaczony jest pieszy szlak św. Wojciecha liczący 42 km. Rozpoczyna się w Elblągu i wiedzie przez rezerwat przyrody jeziora Drużno, następnie przez Tropy Elbląskie, wieś Węgle-Żukowo w gminie Markusy, Dzierzgonkę, Brudzędy, Stare Dolno, Kwietniewo i kończy się w Świętym Gaju. Na kościele znajduje się tablica upamiętniająca prof. Stanisława Mielczarskiego³⁸, którego naukowe badania przyczyniły się do ponownego odkrycia Świętego Gaju, jako miejsca męczeństwa św. Wojciecha³⁹.

Podobnie należy wymienić z dawnych pielgrzymek warmińskich tzw. „łosiery”, czyli pielgrzymki wotywno, które miały zawsze folklorystyczny charakter, a więc były zabarwione elementami ludowo-religijnymi. Po 1945 roku stopniowo zanikły, tak jak z różnych przyczyn zanikła warmińska obyczajowość⁴⁰. Obecnie najpopularniejsza jest pielgrzymka z Olsztyna do sanktuarium na doroczne uroczystości odpustowe NMP Gietrzwałdzkiej. W tzw. pielgrzymce „gwieździstej”, pieszo przybywają pielgrzymi z Ostródy, Olsztynka oraz pobliskich miejscowości wiejskich. Najliczniejszą grupę stanowią pielgrzymi zmotoryzowani, którzy nawiedzają Gietrzwałd również przez cały rok.

Na drugim miejscu popularności po Gietrzwałdzie w regionie znajduje się Święta Lipka, „Sanktuarium Jedności Chrześcijan, «w przeszłości [jedności] Warmii, Polski i Prus»”. Sanktuarium maryjne, odgrywało dużą rolę kultury religijnej w dobie reformacji w Prusach i na Warmii. Obecnie jest ośrodkiem religijnego kultu z wspaniałą architekturą, a więc z „przyciągającą i promieniującą mocą” gromadzi w ciągu roku licznych pielgrzymów⁴¹. Na uroczystości odpustowe w ostatnią niedzielę maja podążają zorganizowane grupy pieszych pielgrzymów z Reszla, Mrągowo, Kętrzyna oraz mniejsze grupy z pobliskich parafii wiejskich, np. Wilkowa.

Stałymi szlakami do Częstochowy na Jasną Górę w miesiącu sierpniu wędrują pielgrzymi zorganizowani w Warmińskiej Pieszej Pielgrzymce z Olsztyna. Swoją tradycję (po raz 16 w 2006 r.) ma już coroczna Warmińska Pielgrzymka Piesza do Ostrej Bramy. Pielgrzymka piesza wyrusza z Kętrzyna wędrując przez Węgorzewo do sanktuarium Matki Boskiej Ostrobramskiej w Wilnie. Nie ma statystyki piel-

³⁷ M. Tomaszewski, Szlaki znakowane, w: Księga Elbląska, Elbląg 2001, s. 173–180.

³⁸ S. Mielczarski, Misja pruska świętego Wojciecha, Gdańsk 1967; G. Labuda, Współczesny stan dyskusji nad działalnością pastoralną i misyjną Świętego Wojciecha, w: Przeszłość natchnieniem, jw., s. 295–305.

³⁹ M. Tomaszewski, Szlak Świętego Wojciecha, w: Księga Elbląska, Elbląg 2001, s. 214–219. J. Zaskiewicz, Przedłużenie szlaku Świętego Wojciecha, w: Księga Elbląska, jw., s. 245.

⁴⁰ W. Piwowarski, Łosiery do Gietrzwałdu, *SW* XIV: 1977, s. 153–175.

⁴¹ W. Nowak, Promieniowanie sanktuarium Matki Bożej Świętoliipskiej na Prusy, w: Przeszłość natchnieniem, jw., s. 143–154.

grzymek autokarowych do sanktuariów w regionie, lecz podstawowe dane można uzyskać w biurach sanktuariów.

Jak do tej pory nie doczekała się realizacji idea wytyczenia szlaku św. Jakuba z Olsztyna do Santiago de Compostela w Hiszpanii. Szlak jakże popularny w średniowiecznej Europie. W czasie europejskiej integracji, szlaki takie są wyrazem jedności kultury oraz wspólnych korzeni współczesnej Europy. Podobnie na odkrycie, opracowanie źródłowe oraz oznakowanie czeka szlak św. Brunona z Kwerfurtu (974–1009), patrona sanktuarium w Giżycku i Bartoszczach związanego podobnie jak św. Wojciech z klasztorem św. Aleksego na Awentynie, ośrodkiem misyjnym w Rzymie⁴².

ZAKOŃCZENIE

Planowanie przestrzenne dotyczy uwzględnienia szeroko rozumianej kultury. Istotnym elementem kultury jest religia. Aby można było mówić o zintegrowanym planowaniu rozwoju regionu warmińsko-mazurskiego, również pod względem promocji turystycznej, należy uwzględnić wyniki badań „geografii religijnej”. Specyfikę regionu wyznacza położenie terenu, pejzaż „krajny tysiąca jezior”, ale przede wszystkim specyfikę regionu tworzą ludzie i ich obyczaje codzienne oraz świąteczne. Nie ulega wątpliwości, że ogromne dziedzictwo religijne regionu atrakcyjne turystycznie, zwłaszcza sanktuaria oraz różnorodny ruch pielgrzymkowy nie znajdują należytego odzwierciedlenia w informatorach, a także w planowanej strategii regionalnego rozwoju. Chcąc realnie promować jako atrakcję turystyczną Warmię i Mazury w Europie, należy ukazać wszystko to, co stanowi wyjątkowość „Świętej Warmii”, z jej przeszłością historyczną, dziedzictwem architektury sakralnej, szlakami pątniczymi, jak też zróżnicowaniem etnicznym oraz tradycją religijną.

CULTURE AND ECONOMIC DIMENSION OF THE „HOLY PLACES” OF THE REGION OF WARMIA AND MASURIA

SUMMARY

Spatial planning refers to taking widely understood culture into account. An essential element of culture is religion. In order to be able to talk about integrated planning of the development of the Warmian-Masurian region, also in respect of tourist promotion, the results of research of “religious geography” should be taken into account. The specific character of the region is determined by the position of the area and the landscape of the “land of a thousand lakes”. Yet primarily, the specific character of the region is created by people and their eve-

⁴² J. W o j t k o w s k i, *Teologia ewangelizacji i męczeństwa św. Brunona z Kwerfurtu (†1009)*, w: *Przeszłość natchnieniem*, jw., s. 39–54.

ryday and holiday customs. There is no doubt that the huge religious heritage of the region, which is attractive in respect of tourism, especially the sanctuaries and the varied pilgrimage movement, does not find due reflection in guide-books as well as in the planned strategy of regional development. In wishing to really promote Warmia and Masuria as a tourist attraction in Europe, everything that constitutes the uniqueness of the “Holy Warmia” must be shown, with its historical past, the sacral architecture heritage, pilgrims’ routes as well as its ethnical differentiation and religious tradition.